

УКРАЇНСЬКІ ПРОВИНИ І ВИБАЧЕННЯ: ПРОСТІР КОНОТАЦІЙ

На підставі результатів опитування 162 респондентів описано афективно-когнітивні складові переживання почуття провини у просторі колективної свідомості українців. Установлено, що цей простір є складним, але слабо структурованим, піддатливим до виникнення й поширення малоусвідомлюваних захисних оцінок і ставлень. На схильність і здатність українців визнавати спільні історичні провини впливає рівень їхньої української ідентичності (нарцистичної, згідливої, гуманістичної) та вибір емоційно-ціннісної позиції (заперечно-захисної, уникливо-захисної, самозвинувачувальної).

Ключові слова: колективна провина, колективна відповідальність, почуття провини, самозвинувачення, готовність визнавати провину, афективно-когнітивні конотації, емоційно-ціннісна позиція, українська ідентичність.

Постановка проблеми. У процесі дослідження соціально-психологічних чинників ціннісного порозуміння українців в умовах воєнно-політичного конфлікту було встановлено, що істотною детермінантою взаємного визначення позицій і ставлень громадян є приписування вини за драматичні події громадського життя та переживання почуття провини [1]. Ці переживання становлять істотний елемент української колективної свідомості, а проте є слабо структурованими, неохоче усвідомлюваними, зануреними в емоційно насичений контекст ставлень громадян до минулого і теперішнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні та суміжні дослідження проблеми переживання колективної провини більшою мірою стосуються оцінки минулих історичних подій, меншою – подій нещодавніх або поточних. Переважає традиція трактування відповідних суб'єктивних ставлень у контексті сприймання і відтворення індивідуальної та колективної ідентичності.

Узагальнюючи соціально-психологічні погляди на колективну провину, М. Фергюсон і Н. Бранскомб виділили три її підстави. Перша – колективна ідентичність. Одні дослідники вважають, що коли люди зараховують себе до групи злочинців, вони частіше відчувають колективну провину за шкідливу поведінку своєї групи. Наявність глибокого зв'язку між членами групи в історії передбачала більшу колективну провину за віктимізацію інших груп. Навпаки, інші дослідники виявили від'ємний зв'язок між ідентифікацією з групою і колективною провиною.

Ще інші – не знайшли жодних кореляцій. Другим ключовим агентом колективної провини є відповідальність за завдану шкоду. Коли інгрупу вважають відповідальною за шкідливі наслідки, люди частіше відчувають колективну провину за таку роль своєї групи в історії. Показано також відповідальність за сучасну віктимізацію членів автгруп. Третя підстава колективної провини – нелегітимність. Коли поведінку учасників інгрупи щодо автгрупи розцінюють як незаконну, це сприяє колективній провині. Люди часто вмотивовані уникати або зменшувати сприймання цих підстав, застосовуючи різні прийоми, зокрема: зменшення або відмову від спільної відповідальності за шкоду, заперечення або зменшення нелегітимності поведінки в групі, зображення членів автгрупи як загрози, показ інгрупи як жертви. Такі зміни статусу винуватця послаблюють почуття колективної провини за поведення з автгрупами [3].

Дж. Флетчер називає колективне почуття провини правдоподібною, поширеною, а часом і здоровою відповіддю на колективні переступи. Таке почуття має два аспекти. По-перше, це відчуття забруднення: воно існує віддавна і виражається в ідеї змістового зв'язку між забрудненням та очищенням. Форма, якої цей зв'язок набуває сьогодні, полягає в переконанні, що переступ вимагає покарання, а метафори, які ми використовуємо для обговорення покарання, утілюють принципи очищення. По-друге, почуття провини передбачає усвідомлення правопорушення. У сучасному підході до провини акцент роблять не на забрудненні, а на почуттях винуватців. Це пов'язано

з перенесенням уваги із зовнішнього впливу на світ до внутрішнього, людського досвіду провини. Таке відмежування внутрішнього почуття від реальності привело до нібито сучасного явища вільно плаваючої провини [4].

А. Концельман-Зив намагалася оцінити колективне почуття провини у світлі досліджень афективності та колективної інтенційності. Вона заперечує саме колективне почуття провини за чиїсь дії або якісь події. Натомість говорить про індивідуальний «членський рахунок» колективного почуття провини у формі переживання «нашої» провини індивідуальними членами групи. Таке переживання поєднує в собі індивідуалізм з огляду на суб'єкта почуття і колективізм через незвідність почуття Ми, а це й забезпечує моральну силу колективного почуття провини. Розглядаючи питання емоційної реакції на колективне правопорушення, Концельман-Зив відкидає думку, що члени групи мають реальне почуття провини за скоєні групою злочини. Позаяк окремі члени часто не беруть участі в правопорушеннях їхніх груп, видається несправедливим нав'язувати їм вимогу відчувати провину. У загальному змісті відповідної оцінки кращим варіантом неодмінної емоційної відповіді є почуття жалю. Жаль, з одного боку, зберігає відстань між суб'єктом почуття і агентом, залученим у відповідний контекст, а з іншого – показує занепокоєння суб'єкта через небажаний стан справ. Вирази колективного жалю є важливими, оскільки показують визнання відповідальності за правопорушення і бажання змін та відшкодування. Найкраще, чого можна реально досягти в умовах колективної відповідальності, це достатньо велика кількість людей, які демонструють щирі почуття жалю, що мотивує їх докласти зусиль до поліпшення ситуації, що склалася [5].

Група іспанських (баскських) дослідників описує емоції, що супроводжують колективне самоусвідомлення. Ці емоції є наслідком не особистого досвіду, а досвіду та поведінки таких соціальних категорій, як нація, етнічна група тощо. Емоційну сторону колективної відповідальності втілено в почуттях провини і сорому. У почутті провини увагу зосереджено на колективній поведінці (ось що ми накоїли), а в соромі – на колективній ідентичності (це ми накоїли). Роль колективної вини розглянуто як частину соціальних уявлень про негативне минуле. Відповідні емоції має бути пов'язано з конструктивними репаративними діями на

фактичному або символічному рівні. З іншого боку, колективна вина передбачає покарання та агресію щодо всієї соціальної категорії, члени якої належать до кримінальної нації або були пасивними свідками її злочинних дій. Дослідники пропонують чотири варіанти копінг-відповідей на негативне минуле інгрупи: а) дисоціація групового та колективного минулого шляхом забуття, замовчування, заперечення, мінімізації афективного збудження; б) психологічне дистанціювання від інгрупи, перекласифікація в іншу групу або надкатегорію; в) соціальна творчість через внутрішнє та міжгрупове порівняння, переосмислення подій та побудову нових вимірів оцінки; г) символічна соціальна конкуренція на основі глобальної позитивістської реконструкції негативного минулого [6].

Досліджуючи місце колективного сорому в структурі німецької національної ідентичності, Е. Дреслер-Говк і Дж. Лю виявили, що високий рівень ідентифікації з національною спільнотою відповідає порівняно низькому рівню готовності сприймати і брати відповідальність за минуле. Така ідентичність, зафіксована в колективній самооцінці, править за мотиваційний рушій усієї системи стосунків. Висока ідентифікація з німецькою спільнотою пов'язана з низьким соромом за нацистське минуле, слабкою готовністю протистояти йому та браком відповідальності за нього. Велике значення має контекстуальність. Коли німці мають справу з іншими німцями, нацистське минуле менш помітне, а сором за нього не є проблемою. Проте в більш загальному соціальному середовищі, де домінує ідеологія західного лібералізму та присутні інші народи, Голокост і нацистське минуле стають колективною проблемою німецької ідентичності. Надзвичайно важливим для її розуміння є поняття колективного сорому. Німецька національна ідентичність – це сукупність не тільки характеристик, а й процесів, у яких нація розвивається в пошуках більш позитивної або прийнятної ідентичності. Нацистське минуле – не просто реліквія, а сучасна спадщина, яка формує політичну та соціальну культуру нації, постаючи як джерело орієнтації на ідентичність і самопізнання. Політичний і моральний вибір, який німці продовжують робити, визначаючись щодо своєї історичної спадщини, став однією з найбільш розгорнутих історій нашого часу [2].

Предметом дослідження І. Солوماتіної та І. Австерса був вплив колективної провини на

надання переваги різним розв'язанням ізраїльсько-палестинського конфлікту єврейським населенням Ізраїлю (найближча інгрупа, що передбачає найвищий ступінь ідентифікації з Ізраїлем) та країн Балтії – Латвії, Литви, Естонії (дистантні інгрупи, що означає слабшу ідентифікацію з Ізраїлем). Проведені експериментальні маніпуляції активізували колективну провину. Вищий її рівень із неоднозначною інформацією було спровоковано в ізраїльській групі. Балтійські респонденти виявилися більш готовими до примирення та співпраці, ніж ізраїльські. Що більше респонденти відчували колективну провину, то більшою була їхня готовність співпрацювати. Що сильнішою була ідентифікація з єврейським народом, то меншою ставала готовність співпрацювати з авт-групою [7].

Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного дослідження проблеми переживання українцями провини за своє історичне минуле та його зв'язку з оцінкою актуальних громадсько-політичних подій у загальному афективно-когнітивному контексті колективної життєдіяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У лютому 2018 р. було опитано 162 особи – мешканців Києва та приміських поселень. Вибірку було зорієнтовано на опитування переважно осіб середнього віку з вищою освітою. (Ми свідомо намагалися не залучати молоді, яка здебільшого не має достатнього досвіду самостійних історичних оцінок, та літніх людей – через надмірну політико-ідеологічну заангажованість багатьох із них.) За віковою структурою має місце зсув у бік молодого зрілого віку: особи віком від 29 до 34 років – 38,9 %, від 35 до 44 років – 34,6 %, 45 років і старші – 26,5 %. Серед опитаних жінки склали 53,1 %. Інтерв'юерами були магістранти-психологи Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Респондентам було поставлено сім запитань. Перші два мали вигляд семантичного диференціала з 5-бальною шкалою. Запитання «Наскільки ви відчуваєтеся українцем?» мало на меті орієнтовно з'ясувати ступінь української ідентичності респондентів. Отримані відповіді розподілилися між полярними варіантами «зовсім не відчуваюся» і «цілковито відчуваюся» таким чином: 4,3 % – 5,6 – 17,3 – 21 – 51,8 %. Запитання «Наскільки добре ви знаєте колишню і теперішню історію України?» визначало рівень обзна-

ності респондентів у проблемних питаннях української історії. У діапазоні відповідей між «зовсім погано» і «дуже добре» склався розподіл: 2,5 % – 13,6 – 40,7 – 32,1 – 11,1 %.

Решта запитань була відкритою: 3) Хто в історії і чим, на вашу думку, найбільше завинив перед українцями? 4) Перед ким, на ваш погляд, і чим саме українці найбільше завинили у своїй історії? 5) За що в українській історії вам особисто найбільше соромно за українців? 6) У кого і за що, на вашу думку, українці повинні просити пробачення? 7) Хто, на вашу думку, повинен просити пробачення від імені українців?

Отримані відповіді опрацьовано за методом контент-аналізу. За кожним запитанням фіксовано всі вислови респондента (яких могло бути не один, а кілька). Структура відповідей загалом відповідала структурі запитань, а в тих випадках, коли мало місце змішування змісту, відповідні смислові одиниці зараховано до тих пунктів, яких вони стосувалися.

Охарактеризований далі розподіл відповідей має лише відносну соціологічну вірогідність, позаяк описану сукупність респондентів не можна вважати за репрезентативну. Тому ці дані слід розглядати як такі, що характеризують саму вибірку і дають підстави радше для якісного психологічного, ніж статистичного тлумачення.

Загалом виділено 48 категорій, що описують зміст відповідей (ураховано варіанти, до яких належить не менш як три вислови – близько 5 %).

На запитання «Хто в історії і чим, на вашу думку, найбільше завинив перед українцями?» було дано 11 варіантів відповідей, серед яких основні – радянська влада, Сталін (29,6 %), Росія, росіяни, Путін (25,3 %), українські можновладці в різні колишні історичні періоди (17,9 %), українська влада періоду незалежності (14,2 %), самі українці (11,7 %), теперішня влада (11,1 %). Отже, найбільших винуватців українських бід респонденти вбачають у представниках і політиці СРСР та Росії, а також в українській владі різних часів.

Відповідаючи на запитання про те, перед ким і чим саме українці найбільше завинили у своїй історії, респонденти дали шість основних варіантів: перед самими собою (40,1 %), ні перед ким (27,2 %), перед дітьми, онуками, нащадками, перед поляками, перед євреями – по 8,6 %. Як бачимо, виразно домінує такий собі

самозахисний варіант: так, ми винні, але не перед кимсь, а перед самими собою.

Запитання «За що в українській історії вам особисто найбільше соромно за українців?» зібрало найбільше варіантів відповідей – 16. Тож і явних лідерів тут не було, а найчастіше респонденти говорили про неспроможність українців захищати та будувати Україну в різні історичні періоди (19,1 %), пасивність і байдужість (17,3 %), низьку свідомість (13 %), агресивність, ворожість, насильство (11,7 %), поведінку в останні чотири роки (11,7 %), продажність і зрадливність (11,1 %), брак єдності (10,5 %). Водночас 12,4 % опитаних заявили, що соромитися українцям немає за що.

Відповіді на наступне запитання про те, у кого і за що українці повинні просити пробачення, розподілилися за дев'ятьма категоріями, а найбільше – ні в кого (24,1 %), у себе самих або, як варіант, влада в народі (19,8 %), у борців за Україну в різні періоди історії аж дотепер (15,4 %), у дітей, онуків, нащадків (13,6 %).

Найбільш одноставно респонденти відповіли на запитання про те, хто повинен просити пробачення від імені українців. Тут найчастіше йшлося про державну владу, передусім Президента (46,9 %), а також про те, що ніхто не повинен просити пробачення (19,1 %) або кожний має просити сам за себе (14,8 %).

Для подальшої кількісної обробки даних було застосовано два способи. Перший – кластерний аналіз за методом Варда, у результаті якого виділили п'ять кластерів.

Перший кластер умістив показники, що сукупно відображають тенденції *самозвинувачення* (за якими вочевидь криються намагання само виправдатися): ми винні самі перед собою, маємо просити пробачення у себе самих (тобто якщо ми й справді винні, то не перед кимсь), нам соромно за свою історичну неспроможність і брак гідності.

Другий кластер поєднав *звинувачення радянської влади* (і Сталіна) із *соромом за скоєні українцями насильства* та, зокрема, виною перед поляками та євреями і потребою особистої покути (кожний має просити пробачення за себе).

За показниками третього кластера українці постають *безневинною жертвою Росії*: тут ідеться про історичну вину росіян перед українцями, водночас самі українці ні перед ким не винні та ні в кого не мусять просити пробачення.

Четвертий кластер найімовірніше можна інтерпретувати як *провину української влади* перед народом та історією.

Більш як половина ознак увійшла до п'ятого кластера, віддзеркалюючи таке собі *недиференційоване почуття провини*, що поєднує переживання вини та потреби вибачення перед різними адресатами і сором за різноманітні обставини минулого і теперішнього життя.

Другий спосіб обробки даних спирався на конфірматорний факторний аналіз. Для цього було визначено десять ознак, за якими спостережено найбільші відмінності між групами респондентів за ідентичністю та обізнаністю (між групами за віком і статтю значущих відмінностей не зафіксовано).

Висока національна ідентичність негативно корелює з такими показниками, як визнання українцями власних провин, потреба вибачитися за скоєне насильство, думка, що ніхто не повинен просити вибачення за українців. Позитивний зв'язок мав місце з думкою, що просити вибачення за всіх нас мають представники еліти (не політичної).

Рівень обізнаності виявився позитивно пов'язаним зі звинуваченнями на адресу української влади в різні історичні періоди та Польщі, поляків, соромом за неспроможність українців під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та в період незалежності, потребою просити пробачення у борців за Україну різних часів. Негативний зв'язок проявився щодо потреби просити пробачення в Бога.

У межах цих десяти ознак здійснено факторний аналіз (на основі коваріації), за яким виділено чотири фактори із загальною дисперсією 51,8 %.

Перший фактор (вклад у дисперсію 15,7 %) відображає значення *критичної обізнаності в історичних подіях*: сюди ввійшли такі ознаки, як сором за неспроможність українців у період 1917–1921 рр. та звинувачення на адресу української влади в різні історичні періоди.

У другому факторі (13,2 %) проявилось почуття провини за *історичну неспроможність сучасних українців*: тут потребі просити пробачення в борців за Україну та соромові за період незалежності протистоїть думка про те, що ніхто не повинен просити вибачення за українців.

У змісті третього фактора (11,9 %) можна вбачати *унікання політичних провин*: потреба просити пробачення в Бога поєднується з наділянням

представників неполітичної еліти місією вибачатися за українців.

Четвертий фактор (11 %) є найбільш суперечливим і стосується *готовності визнавати власні провини*: на його полюсах – звинувачення на адресу Польщі та поляків і визнання власних провин українцями.

Узагальнення описаних тенденцій дає підстави (у межах дослідженої вибірки) для характеристики афективно-когнітивних складових переживання почуття провини в просторі колективної свідомості українців.

У визначенні винуватців українських історичних бід беззастережно домінують агенти російсько-радянських впливів та українські можновладці різних часів. У цьому питанні виразно проявилася емоційна схильність частини респондентів до поточно-ситуативних оцінок: події кількох останніх років зайняли непропорційно велике місце в загальному історичному контексті. Наприклад, війни сучасної Росії і Путіна виявилися зіставними з провинами радянської влади і Сталіна, а провинності теперішньої української влади переважають за значущістю огріхи всіх колишніх вождів і керівників.

Психологічно більш проблемною є сфера визнавання/невизнавання українцями власних провин. Можна априорі говорити про наявність базального афективного тла – переживання недиференційованого почуття провини. Позаяк таке почуття є невід’ємною властивістю як індивідуальної психіки, так і колективної свідомості, то немає підстав гадати, що українці становлять виняток. Інша річ, наскільки ми здатні і схильні копіюватися у своїх провиних, усвідомлювати їх і структурувати знання про них.

Як показують результати опитування, у свідомості українців найвиразніше домінують дві емоційно-ціннісні позиції: заперечно-захисна (ми ні перед ким не винні) і уникливо-захисна (ми винні лише перед самими собою). Обидві вони мають явно захисний характер і покликані забезпечувати емоційно комфортний стан позірної невинуватості. Протилежна їм самозвинувачувальна позиція (ми винні перед іншими і мусимо просити в них пробачення) також має місце, але її питома вага є порівняно невеликою.

Слід сказати й про зв’язок почуття провини зі ступенем української ідентичності респондентів, яка становить потужне афективно-когнітивне тло оцінок, ставлень і рішень.

Заперечно-захисна позиція істотно корелює з рівнем такої ідентичності, яку можна назвати нарцистичною: респондент любить Україну, любить себе як українця і не припускає можливості чогось негативного, ганебного в просторі відповідних оцінок. У його очах факти, які суперечать такій позиції, – первісно неправдиві або неістотні. Навпаки, особи з чітко антиукраїнською спрямованістю охоче сприймають безславні факти української історії, використовуючи їх для підживлення своєї ідентичності.

Позиція уникливо-захисна відображає менш безапеляційну, згідливу українську ідентичність. У її змісті поєднуються відчуття, що не все гаразд із нашим минулим і теперішнім, і бажання берегти, не руйнувати привабливий образ усього українського. До уникливо-захисних оцінок можуть удаватися й неприхильні до українськості особи, але для них це радше маскувальна позиція: у предикаті «ми винні перед самими собою» суб’єкт «ми» має більш зовнішній, ніж внутрішньоособистісний характер.

Визнання історичних провин українців та потреби просити вибачення має два варіанти вираження. Перший стосується носіїв гуманістичної української ідентичності високого рівня й означає усвідомлення реального стану справ без ілюзорної ідеалізації, здатність глибоко переживати свою причетність до українського світу і готовність брати на себе моральну відповідальність за гріхи минулого. Другий варіант полягає в активному звинуваченні українців в усіх скоєних і не скоєних ними переступах. Така активність із боку антиукраїнськи налаштованих осіб завжди мала місце, але особливо посилилася в умовах теперішньої політико-ідеологічної поляризації та гібридної інформаційної війни.

Висновки

Простір афективно-когнітивних конотацій навколо та у зв’язку з переживанням українцями колективного почуття провини є складним, але слабо структурованим, піддатливим на виникнення і поширення малоусвідомлюваних захисних оцінок і ставлень. На схильність і здатність українців визнавати спільні історичні провини впливає рівень їхньої української ідентичності (нарцистичної, згідливої, гуманістичної), вибір емоційно-ціннісної позиції (заперечно-захисної, уникливо-захисної, самозвинувачувальної).

Список джерел

1. Васиютинський В. О. Психологічні моделі покладання провини в соціально-політичному самовизначенні мешканців Донбасу / В. О. Васиютинський // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – 2015. – № 4 (29). – С. 22–30; Васиютинський В. О. Перспективи ціннісного порозуміння українців Сходу і Заходу в оцінках подій на Донбасі / В. О. Васиютинський // Український психологічний журнал. – 2016. – № 2. – С. 7–18.
2. Dresler-Hawke E. Collective shame and the positioning of German national identity / E. Dresler-Hawke, J. H. Liu // *Psicologia Política*. – 2006. – No. 32. – P. 131–153.
3. Ferguson M. A. The social psychology of collective guilt / Mark A. Ferguson, Nyla R. Branscombe // *Collective Emotions Perspectives from Psychology, Philosophy, and Sociology* / edited by Christian von Scheve and Mikko Salmela. – Oxford University Press, 2014. – P. 251–265.
4. Fletcher G. P. Collective Guilt and Collective Punishment / George P. Fletcher // *Theoretical Inquiries in Law*. – 2004. – No. 5.1. – P. 163–178.
5. Konzelmann Ziv A. Collective Guilt Feeling Revisited / Anita Konzelmann Ziv // *Dialectica*. – 2007. – Vol. 61. – No. 3. – P. 467–493.
6. Páez D. Dealing with collective shame and guilt / D. Páez, J. Marques, J. Valencia, O. Vincze // *Psicología Política*. – 2006. – No. 32. – P. 59–78.
7. Solomatina I. Collective Guilt Makes Conflicting Parties More Collaborative: Quasi-experimental Study of the Israeli-Palestinian Conflict / Inna Solomatina, Ivars Austers // *Psychology Research*. – 2014. – Vol. 4. – No. 4. – P. 271–284.

V. Vasiutynskyi

UKRAINIAN GUILTS AND APOLOGIES: A SPACE OF CONNOTATIONS

According to the results of 162 respondents survey, the affective and cognitive components of feelings of guilt in the space of Ukrainians' collective consciousness were described. This space is complex, but poorly structured, capable of appearing and spreading little understood defensive assessments and attitudes.

The content of relevant processes recorded the following trends: undifferentiated feelings of guilt, general self-accusations, accusations of Ukrainians themselves for historical failures, shame for Ukrainians' violence, readiness to recognize or not to recognize Ukrainians' guilties, accusations of Ukrainian powers of different periods, denunciation of Soviet power; Ukrainians' feelings to be innocent victims of Russia, the avoidance of political guilt.

In defining of the perpetrators of Ukrainian historical miseries the agents of Russian-Soviet influences and the Ukrainian authorities of various times unconditionally dominate. Psychologically more problematic is the sphere of recognition / non-recognition by Ukrainians of their own faults. One can speak of the presence of a basic affective background – the experience of undifferentiated feelings of guilt.

The Ukrainians' consciousness is characterized by two main emotional-value positions: denial-defensive (we are not guilty of anyone) and avoiding-defensive (we are only guilty of ourselves). The opposite self-accusatory position (we are guilty of others and should ask them for forgiveness) has a relatively small share.

The denial-defensive position essentially correlates with the narcissistic Ukrainian identity. The avoiding-defensive position reflects the conciliatory Ukrainian identity. Recognizing the historical blames of Ukrainians and a need to apologize concerns the representatives of humanistic Ukrainian identity. It means understanding the real state of affairs without illusory idealization, the ability to profoundly experience one's involvement in the Ukrainian world, and the willingness to assume moral responsibility for the sins of the past.

Keywords: collective guilt, collective responsibility, guilt, self-accusation, readiness to acknowledge fault, affective-cognitive connotations, emotional-value position, Ukrainian identity.

Матеріал надійшов 19.03.2018